

վերադառնալով դանոնք կրկին ետ կը քշէ : Յոյն-լատին պատմագիրները նման արշաւանք մը չեն յիշեր , բայց կը պատմեն Կոստանդինի նոր կարգադրութիւնը 18 Սեպտ . 335ին , որով եղբորորդին Հանիրաղիանոս իբր վերին իշխան կը դրուի Պոնտոսի , Հայոց եւ Վրաց երկու աւատական թագաւորութիւններու վրայ՝ Կեսարիա մայրաքաղաքով : Այս կարգադրութեան պատճառն էր անտարակոյս հիւսիսահաններու արշաւը , որոնք անգամ մըն ալ ցուցուցին թէ Կովկասի դռները շատ ամուր չէին : Այս հիման վրայ Գրիգորիսի նահատակութեան թուականը կ'իշխայ 335ի դարնան-ամբան , Մազքութներու արշաւը 336ին :

Փաւստոս աշխարհագրորէն ճիշտ կը գետեղէ Հարանդ գաւառը «ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց» (էջ 15) . Գրիգորիս կ'ըլլայ ասով Հայաստանի հիւսիսային սահմանի առաքեալը , ինչպէս որ Արիստակէս հարաւային կողման Ծովաց աշխարհինն էր : Բայց պատմագիրն համեմատ՝ Գրիգորիս միայն կը նորոգէ Աղուաններու եւ Վրաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը , զոր իւր պապը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ հոն հաստատած էր եւ մինչեւ իսկ Սմարաղի մէջ եկեղեցի հիմնած : Ազաթանգեղոս եւս Լուսաւորչին առաքելական գործունէութեան սահմանները նոյն տարածութեամբ կու տայ (էջ 439—440) , բայց այդ ընդ ընդլայնումն է Կորիւնի խօսքին , որ աւելի ընդհանուր դժերով կը ներկայացնէ Մաշթոցի քարոզչական ճանապարհը :

Վրաց մասին ապահով գիտենք թէ առաջին անգամ Բակուր թագաւորի ժամանակ քրիստոնէութեան ծանօթացան . հետեւապէս Գրիգորի եւ Գրիգորիսի քարոզչութիւնը դուրս կը մնայ այդ սահմանէն . նոյնպէս կրնանք հաստատել թէ Գրիգոր Աղուաններու մէջ եկեղեցի չէ հիմնած . այդ յերիւրանքը պարզորոշ նուիրապետական նպատակէ մը թելադրուած է , ասով հայ եկեղեցւոյ վերին իշխանութիւնը կանոնական կերպով պիտի հիմնուէր Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիներու վրայ : Իրականին այդ վերին իշխանութիւնը պտուղն է Մաշթոցի եւ Սահակի լայնածաւալ եւ տոկուն գործունէութեան , որուն զբոսապատճառն եղաւ Սեւեկիոյ կաթողիկոսին՝ «Նրան կաթողիկոս»՝ այսինքն ամբողջ Պարսկաստանի պատրիարք տիտղոսի պահանջը . 420ի ժողովքին Իհարալահա կաթողիկոսինը զինք կ'անուանէ նաեւ կաթողիկոս Հայոց , Աղուանից , Վրաց եւն : Ուստի Գրի-

գորիսի վերադրուած «կաթողիկոս Վրաց եւ Աղուանից» տիտղոսը ժամանակագրորէն սխալ է . պէտք ենք սակայն ընդունիլ թէ մասուկ եպիսկոպոսը քարոզած է Աղուաններուն , ուր ապահով Մաշթոցի քարոզչութեան ժամանակ կա'ր արդէն քրիստոնէութիւն ³⁸ :

Ամփոփելով ըստաճները հայկական թեմերու սկզբնաւորութեան մասին՝ այս համառօտ տեսութիւնը կ'ունենանք .

Գրիգոր Լուսաւորիչի ժամանակ Հայաստանի մէջ երեք եպիսկոպոս կար՝ ինքը , իւր որդին՝ Արիստակէս եւ իւր տեղակալը՝ Գանիէլ քորեպիսկոպոս Տարօնոյ ³⁹ : Ազաթանգեղոսի յիշած Լուսաւորչին ձեռնադրուած 12 (իրականին 7) «եպիսկոպոսները» սարկաւազ էին պարգապէս , աղփառներու հոգաբարձութեան կարգուած ⁴⁰ : Վրթանէսի ժամանակ անոնց երկուքը՝ արքիդիակոն Աղբիանոս եւ Յետաղիոս՝ Որդունի եւ Մանաւազեան նախարարութիւններու բարձումով՝ թեմ ստացան : Միաժամանակ չըլուն եպիսկոպոսներ կը գործէին Հայաստանի մէջ , ծայրագաւառներն ու սահմանէն դուրս , այդպէս էին Դանիէլ քորեպիսկոպոս , մասուկի Գրիգորիս , թերեւս նաեւ Արիստակէս :

* Պ . Է .

³⁸ Վրաց քրիստոնէութեան դարձը դեռ լիովին չէ լուսարանուած . վերջին ժամանակներս նորանոր ուսումնասիրութիւններ նուիրուած են այս հարցին , ուր ազգամոլութիւնն շատ աւել գործած է ու կը գործէ դեռ ջանալով ձերբազատ ընել սկիզբէն ի վեր Վրաց եկեղեցին հայ եկեղեցիէն : Յիշենք՝ Kekelidze, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, ի թերթին Morgenland, Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens, Heft 18, Berlin 1928, Ինչին Մարկուարտ՝ Die Bekehrung Iberiens und die beiden ältesten Dokumente der iberischen Kirche, Caucasia, fasc. 7, Leipzig 1931, p. 111—168. P. Peeters, Les débuts du christianisme en Géorgie d'après les sources hagiographiques, Analecta Bollandiana, tome L, 1932, p. 5—58. Gregor Peradze, Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens, Oriens Christianus, Leipzig 1932, p. 153—171. Ասոնց կարեւորութեան համեմատ , բաց ի Մարկուարտէ , չէ կարելի ուրանալ Լուսաւորչին եւ աւել ընդարձակ սահմանով Գրիգորիսի քարոզչութիւնը Վրաստանի մէջ : զայս կը հաստատէ Վրաց հնագոյն աւանդութիւնը , որ յետագայ դարերուն դիտարկեալ եղծումներ կրած էր Բագրատունի Պրոֆ . Մարկուարտ , որ քաջածանօթ էր արեւելեան բազմաթիւ լեզուներու , կարեւոր չէ համարած ուսումնասիրել Վրացերէնն ու վրական գրականութիւնը . եւ այդ պակասը հոս յաւ կը զգացուի :

³⁹ Die Entstehung, p. 197 :

⁴⁰ Անդ , էջ 186 :

ԱՐՈՒՅՏԸ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ՄԷ՞՞*

Վերջին ժամանակներու մէջ է որ զերտութիւնը շահաքրքրուելու սկսած է հայ արուեստով հայ հողին վրայ : Այս պատճառաւ զարմանալի է որ հայ արուեստը արտաքոյ Հայաստանի ուշադրութեան առարկայ եղած չէ ցայսօր : Այսու հանդերձ հայ արուեստը միշտ գոյութիւն ունեցած է այն միջավայրերու մէջ , ուր իր հայրենիքէն տարադրուած հայութիւնը յընթացս քաղաքական դէպքերու ապաստանած եւ ապրած է :

Պատմութեան մէջ հայութեան տարազիր հատուածներ մէկէ աւելի անգամներ Սեւ Ծովու հիւրընկալ արեւուն վրայ դատած են իրենց ոտից դադար : Հանրածանօթ են ԺԱ.—ԺԳ. դարերու մէջ կատարուած գաղթերը դէպի թաթարական երկիրները ընդ մէջ Աստրախանի եւ Կազանի , ինչպէս նաեւ դէպի Ազսուրայ եւ Խրիմ / Սակայն հո՞՞ բազմութեամբ Հայեր ապրած են մանաւանդ Խրիմի ձեռնովահան գաղութներու մէջ : Տեղւոյն թուրք խիջախ լեզուն իւրացնելէ վերջը Հայերը եղան յարաբերութեան կարեւոր ազգակ ձեռնովահան վաճառականներու եւ թաթարական ժողովուրդներու միջեւ : Մինչեւ ԺԵ . դարուն կէսերը Խրիմի մէջ ծաղկեալ վիճակ մ'ունեցած է Կաֆա քաղաքը , ուր զուտ հայաբնակ թաղ մըն ալ կար իր մօտ քառասուն եկեղեցիներով : Անոնցմէ ոմանք դեռ մինչեւ այսօր կանգուն կեցած են այժմեան Ֆիզուսիայի մէջ , ինչպիսի են Ս . Յովհան Ոսկերեան , Ս . Ստեփանոս , Ս . Գրիգոր , Ս . Սարգիս , Ս . Յովհաննէս Մկրտիչ եւ Գարբիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետներու եկեղեցիները :

Միջին դարու մէջ վաճառականական սերտ յարաբերութիւն գոյութիւն ունէր ձեռնովահան Կաֆայի եւ Լեհաստանի ծաղկեալ եւ վաճառաշահ Լեմբերգ (Լվով) քաղքին միջեւ , ուր նոյն առեւ կ'ապրէր եւրոպական հողամասին վրայ ամէնէն աւելի խորամուկ հայ պատկանելի հատուած մը : Կաֆայի հայ հարուստ վաճառականները իրենց Լեմբերգի կրօնակիցներուն նուիրած են քարաչէն մայր-եկեղեցի մը , որուն շինութիւնը 1363ին աւարտած էր : Եկեղեցւոյն շինութեանէն չորս տարի յետոյ Լեմբերգի մէջ իր թեմական աթոռ կը

* Յօդուածս ուղարկած է մեզ Դոկտ . Թ . Մանկավսի ի Լեմբերգ , գրուած գերմաներէն լեզուով , գոր կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներու հայրենիքարգումբեամբ Մեծ . Հ . Պողիկապոս վ . Սամուէլեանի : ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

հաստատէ էջմիածնի կաթողիկոսին ենթակայ հայ եպիսկոպոս մը :

Կաֆայի միջնադարեան հայ եկեղեցիները եւ Լեմբերգի մայր եկեղեցին միեւնոյն ճարտարապետութիւնն ունին : Սակայն ո'չ մին , ո'չ միւսը չունին այն նկարագրական գծերը , որոնք յատուկ են Հայաստանի եկեղեցիներուն : Ասոնց կողակները (abside) արտաքուս ուղղահայեաց պատով մը կը վերջանան , մինչդեռ գաղութային արուեստը նոյները եկեղեցւոյ պատէն դուրս փոխադրած է : Այս կերպով շինուած եկեղեցիներուն արտաքին պատերը չունին եւ ոչ ալ այն ուղղաձիգ եռանկիւնի ծերպերը , այն զարդագործ կապ-կամարները , որոնք յատուկ են Անիի մայր եկեղեցւոյն եւ Հայաստանի այլ եկեղեցիներուն : Կաֆայի հայ եկեղեցիները եւ Լեմբերգի մայր եկեղեցին բնիկ հայկական ճարտարապետութեան հեռանալով՝ յոյն-բուզանդական ոճով կողակները եկեղեցւոյ պատէն դուրս կը գետեղեն եւ դմբէթները թրծուն կաւ աղիւսներով կը սկսին յորինել : Սակայն , չնայած այս օտար ազդեցութեան , անոնք ընդհանրապէս պահած են իրենց հայ նկարագիրը , այնու որ անոնց ճարտարապետական չափակցութիւնը բուզանդականէն կը տարբերի : Ի մասնաւորի՝ կառուցուածքներուն ներքինը ներքաւարտագոյն ձեւեր ունի , ինչպէս Լեմբերգի եկեղեցւոյն ներքինը իր նրբակերտ սիւներով , սրածայր եւ իշու կոնախին նմանութիւնը բերող կամարներով եւն : Դիտողը վայրկեան մ'իսկ չ'երկբայի ըսելու թէ այս շինութիւնները ծնունդն են անցեալ բարձր քաղաքակրթութեան մը , որ զիտցած է ի մասնաւորի ճարտարապետական ասպարիզին վրայ դարգացնել իր կարողութիւնները : Այս իրողութեան ցայտուն ապացոյց են զլիսաւորաբար Լեմբերգի մայր եկեղեցին , նոյնպէս ԺԳ . դարէն Յովհ . Մկրտչի եւ Հրեշտակապետայ եկեղեցիները Կաֆայի մէջ : Ասոնք միաժամանակ կը մնան հայ գաղութային ճարտարապետութեան նկարագրական շինուածքները : Խրիմի եւ Լեհաստանի միջեւ գտնուող երկիրներու մէջ . Պ . Ս . Մոլդաւիոյ մէջ , բնաւ չենք հանդիպիլ վերոյիշեալ եկեղեցիներուն համասեռ շինուածքներու : Այն երկիրներու հայ գաղութակառնութիւնները շատ աւելի յետագոյն ժամանակէ են : Եօրդա¹ կ'ընդունի թէ մոլդաւիական հայ գաղութները Կաֆայէ եկած

¹ Yorga M., Sur l'origine des arméniens de Moldavie, Monum. armenologica, Wien 1927, S. 151.

ըլան, սակայն իրենց կաղամակերպութիւնը իբր համայնք առած են, կ'ըսէ, Լեմբերգի հայութենէն: Հայ ճարտարապետութիւնը ժ.Ձ. դարէն սկսելով որոշ ազդեցութիւն մ'ըրած է մուսուլմանական վրայ, սակայն այն չի նոյնանար Խրիմի եւ Լեհաստանի մէջ երեւան եկած ազդեցութեան հետ: Մուսուլմանական-վալախական եկեղեցիներու ճարտարապետութիւնը խառնուրդ մըն է հայկական եւ նոյն երկիրներու մէջ տիրապետող յունարուզանդական տարրերու. եւ ա՛յս իսկ խառնուրդը տուած է ժ.Ձ.—ժ.Բ. դարերու մէջ այն ուշադրաւ եւ յատկանշական ճարտարապետական ոճը, որ միջեւ մեր օրերը պահուած է Թումանիոյ մէջ²:

Այն միատեսակ զարգացումները, զոր Հայք հետեւին Եւրոպա բերին, ի մասնաւորի քարակոփ յարգազարգածելը կը տեսնենք Խրիմի, Մուսուլմանի եւ Լեհաստանի հարաւարեւելեան գաւառներու մէջ: Սակայն այս զարգացումները զուտ հայկական ծագում չունին, անոնք առաւելագոյն խալիֆական արուեստի ձեւեր են, որոնք հայ արձանագործներու, քարակոփներու միջոցաւ Եւրոպա մուտ գտած են: Նոյն իսկ եղած են շատ մը տաղանդաւոր հայ ճարտարապետներ, որոնք թուրքերու մօտ ծառայած են, որոնց կարգին մէջ յիշատակելի է Սինան նշանաւոր ճարտարապետը (1489—1578): Տակաւին ժ.Բ. դարուն սկիզբները հայ ճարտարապետը Կ. Պոլսոյ մէջ նկատուած էր իբրեւ տեղական տիպ մը: 1714ին հոն բնակող գաղղիացի փորագրիչ մը իբրեւ այնպիսի կը նկարագրէ հայ ճարտարապետը³:

Խալիֆական արուեստի դրոշմը կրող քարակոփ զարգացումները կը տեսնենք Լեմբերգի մայր եկեղեցւոյն մէջ եւ անոր կից գերեզմանատան տապանաքարերուն վրայ: Այս ձեւերուն վերլուծումը կը մատնանշէ արարական սելջուկեան եւ օսմանեան ծագում եւ առ հասարակ զարգացումներու միջին տիպը, որ նկարագրական է խալիֆական ձեւագիտութեան: Միեւնոյն զարգացումներու յարեւմտեան մօտիվներ երեւան կու գան Դիէլի եւ Կուրտէա Արճէշի⁴ մուսուլմանական-վալախա-

կան եկեղեցիներու մէջ, անոնց նախնական ձեւերը փնտռելու է Բրուսայի (Եէշիլ-ճամի) եւ Գոնիայի⁵ մզկիթներուն եւ երբեմն նոյն իսկ Հայաստանի⁶ եկեղեցիներուն մէջ: Լեհաստանի եւ ուսմանական երկիրներու այս զարգացումները խալիֆական արուեստագէտներու ձեռնարկները չեն, այլ Հայերուն, որոնք խալիֆական արուեստը իւրացուցած էին:

Ըլլայ ճարտարապետութեան մէջ, ըլլայ արտակարգաւ զարգացումներու մէջ, հայկական նախամիջնադարեան հնագոյն ձեւերը եւրոպական հայ գաղութներու մէջ կորսուած են եւ ժ.Ձ. դարէն սկսեալ անոնց յաջորդած են արեւմտեան եւրոպական ձեւեր: — Ժ.Բ. դարուն՝ Լեհաստանի գաւառներուն հայ եկեղեցիները բարօկ երեւոյթ մը կ'առնուն, ինչպէս Մինատինի եւ Ստանիսլավովի եկեղեցիները, որոնք այլ եւս հայկական արուեստի գծեր ունենալէ դադրած են:

Եւրոպայի հայ գաղութներու մէջ հայկական հին աւանդութիւնը մնացած էր միայն մանրանկարչական մարզին մէջ. հայ կղերը կը պահէր եւ կը մշակէր մանրանկարչութիւնը աստուածային պաշտաման յատուկ ձեւագիրները անոյ գեղագրութեւն համար: Լեմբերգի բարգաւաճ գաղութը Կաֆայի անկումէն (1475) վերջը, եղած էր կենդրոն Եւրոպայի մէջ ցիրուցան ապրող հայութեան, մինչեւ որ ան ժ.Բ. դարուն ձուլուեցաւ Լեհաստանի հետ: Լեմբերգի մայր եկեղեցին հին ձեւագիրներու ձուլման արտադրանք մ'ունէր եւ բարձրագոյն հողերականներ բնագիրներ եւ մանրանկարչի ընդօրինակելու կը պարագլխին, որպէս զի այսպէս իրենց հոգին փրկեն:

Ի սկզբան ո՛չ մի տարբերութիւն ոճական տեսակէտէ Լեմբերգի, ինչպէս նաեւ Լեհաստանի հարաւարեւելեան միւս քաղաքներուն, զ. օ. Կամիէնիէց Պոլսի եւ ետքէն Չամոսցայի մէջ նկարագրողուած ձեւագիրներուն եւ միաժամանակ Հայաստանի վանքերուն մէջ յօրինուածներուն միջեւ: Հայկական մանրանկարչութեան արուեստին պահպանումը ի մէջ այլոց կ'ապացուցանէ եւ այն պարագան որ Լեհաստանի մէջ 1518ին ամէն ձեւագիր

օժտուած կը տեսնենք Հ. Աւետիքի յօրինած մանրանկարչական արուեստի կանոններով:

Իրաց այս վիճակը ժ.Բ. դարուն սկիզբը կը փոխուի, երբ լեհահայկ Հայեր կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ կը միանան: Այսու արեւմտեան արուեստին ազդեցութիւնը հետզհետէ կը զօրանայ եւ նշմարելի կը դառնայ նոյն իսկ մանրանկարչական ճիւղին մէջ: Հայ նկարիչները կ'անդամակցին Լեմբերգի նկարչական ընկերութեան, յորում ի հարկէ լեհ արուեստագէտներու թիւը գերակշիռ էր: Արեւմտեան եւրոպական արուեստը, որուն Լեհերը նուիրուած էին, այնուհետեւ օրէ օր աւելի կը զօրանայ:

Լեմբերգի մէջ 1619ին Ղազար Բարբրեղցիի ձեռք արեւմտեան եւրոպական ճաշակով նկարագրողուած Ս. Գիրքը մեծ կարեւորութիւն ունի: Այս գործը ի գլուխ հանուեցաւ հետեւողութեամբ Յովհ. Յիւրնկոյի (Ziarnko), որ Լեմբերգի պարիսպնակ նկարիչ եւ փորագրիչ մըն էր: Յիւրնկոյ Ս. Գիրքը շատ օրինակներով տարածուեցաւ եւ մեծապէս նպաստեց հայ եկեղեցական նկարչութեան արեւմտացման: Ժ.Բ. դարուն մէջ եւ ժ.Բ. դարուն առաջին կիսուն նկարագրողուած ուրիշ բարձրագոյն ձեւագիրներ մերթ իրենց զուտ հայկական նկարագիրն կրցած են պահել, մերթ արեւմտեան եւրոպական ազդեցութենէն պարտութեան մատնուած են: Ի վերջոյ հայկական մանրանկարչութիւնը Լեմբերգի նկարչութեան մէջ բոլորովին անհետացաւ:

Հայկական ճարտարապետութիւնը իր արտակարգաւ զարգացումները եւ հայկական նկարչութիւնը գլխովին՝ հետզհետէ յետս ընկրկած է արեւմտեան եւրոպական ազդեցութեան առաջ եւ ի վերջոյ պարտուած է անկէ: Սակայն հայ ճարտարապետութիւնը ի սպառ կորսուած չէ: Հայ արուեստը արեւմտեան Եւրոպայի մէջ իր առաքելութիւնը կատարած է այնու որ իր երկարատեւ գոյութեամբը եւրոպական ձեւագիտութեան վրայ ազդած է եւ միւս կողմանէ արեւմտեան եւրոպական արուեստը մօտեցուցած է իր հայրենիքին:

DR. TADĀUS MANKOWSKI

Բ Ե Լ Գ Ի Ը Ե Ի Հ Ա Յ Ե Ի Ը

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց Պատմութեան այն շրջանն, որ սկսում է Ռուբինեանների անկումով, ժ.Գ. դարում, առանձնապէս՝ հայութեան այն հատուածներինը, որոնք իրենց հայրենի երկրի սահմաններից այս կամ այն պատճառով հեռացել, եւ իրենց համար նոր բնակավայր են ընտրել, — դեռ բաւականաչափ չեն քննուած եւ չեն պարզուած: Ուստի ամէն մի փորձ այդ ուղղութեամբ՝ անկասկած օգտակար է եւ կրթիչ նշանակութիւն ունի:

Հայ ժողովրդի այդպիսի նոր բնակավայրերից մէկն է նաեւ Բելգիան: Այս փոքր համակրելի երկիրը ընդհանուր հետաքրքրութեան եւ յարգանքի առարկայ դարձաւ վերջին համաշխարհային պատերազմից ետքը: Բայց նա մեզ համար հետաքրքրական է նաեւ այն տեսակէտից, որ նրա պատմութիւնը մասամբ նման է մեր հայրենիքի անցեալ պատմութեան: Ինչպէս որ Հայաստան՝ երբեմն իր աշխարհապահան դիրքի պատճառով հօգորդոյն գրայինների համար միջանցքի տեղ է ծառայած եւ կուրի դաշտ էր դարձած, այդպիսի վիճակ է ունեցել նաեւ Բելգիան՝ Եւրոպայում: Տասնեակ դար օտար գերիշխանութեան տակ ապրելուց յետոյ (բայց ոչ թէ գրեթէ անընդհատ աւերի եւ կոտորածի ենթարկուելուց յետոյ ինչպէս էր Հայաստանը) Բելգիան ահա ճիշդ մի դար է միայն, որ գտել է վերջապէս իր կատարեալ անկախութիւնն եւ ազատութիւնը: Ուստի եւս պարտք եմ համարում իմ այս աշխատութեան — այն է Բելգիայի եւ Հայոց յարաբերութիւնների պատմութեան — առաջին Գլուխը նուիրել Բելգիային:

Այս յարաբերութիւնները սկսել են ժ.Ա. դարում եւ այնուհետեւ գրեթէ անընդհատ շարունակուել, մինչեւ որ մի նոր հայ հատուած բուն է գրել այս երկրում եւ հաստատուն արմատ արձակել:

Առաջին Հայը, որ Բելգիա է եկել, մի հրաշագործ հայ հողեւորական է եղել, ժ.Ա. դարի սկզբում: Սա իր կեանքն է դոհել այստեղ ժամտախտից վարակուած Բելգիացիներին խնամելու ժամանակ եւ իր մահուանից յետոյ սուրբերի կարգը դասուել Հռոմէական եկեղեցւոց: Նա այսօր էլ Բելգիայի «ժամտախտից պաշտպան» սուրբն է, որի տօնը կատարուած է, ըստ Տօնացոյցի, Ապրիլ 10ին:

Այնուհետեւ հայ-բելգիական յարաբերու-

² Jorga de Bals, Histoire de l'art roumain, Paris 1922.
³ Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant... gravées en 1712 en 1713 par les soins de Mr. La Hay, Paris 1714.
⁴ Bals G., Influences arm. et géorg. sur l'architecture romaine. Communication faite du IIIe Congrès des études byzantines. Valenii-de-Munte 1931.

Jorga M., L'inter-pénétration de l'orient et de l'occident au moyen-âge, Académie Roumaine, Bullet. de la section historique, XV, Bucarest 1929.
⁵ Wiede H. Brussa, Eine Entwicklungsstätte türkischer Architektur in Kleinasien, Berlin 1919.
⁶ Sarre F. Konia, Seldschukische Baudenkmäler, Berlin.
⁷ Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918.